

Građanska desnica 1984.- 1989. - prilog istraživanju tipologije unutarnjih neprijatelja socijalističke Jugoslavije*

DAVOR MARIJAN
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: dmarijan66@gmail.com

UDK: 329.15 (497.1)"1984/1989"
94(497.1)"1984/1989"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5. svibnja 2022.
Prihvaćeno: 23. lipnja 2022.

Sažetak

Popisu unutarnjega neprijatelja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1984. godine dodana je kategorija građanske desnice pod kojom je komunistički režim podrazumijevao skupine i pojedince koji se u postjugoslavenskim interpretacijama tretiraju kao kritička inteligencija. Zbog njezina intelektualnoga sastava režim je građansku desnicu sredinom i u drugoj polovici 1980-ih godina smatrao svojim najopasnijim protivnikom. Takva je ocjena bila uobičajeno pretjerivanje sustava koji je osporavanju svojih dogmi pridavao osjetno veće značenje no što su to one doista bile. Na temelju dostupnih izvora, prvenstveno gradiva Saveza komunista i službi sigurnosti, u ovom se radu pokušava odgovoriti na pitanje što je građanska desnica i koliko je uopće bila utemeljena ta kategorija.

Ključne riječi: intelektualna povijest; Savez komunista Jugoslavije; socijalistička Jugoslavija; unutarnji neprijatelj; građanska desnica; nacionalizam.

---

* Rad je nastao u sklopu projekta *Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća - WarVic* (IP-2019-04-6673), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

The Civil Right 1984-1989 – Supplement to Researching the Typology of Internal Enemies of Socialist Yugoslavia

Original scientific article

Received: 5 May 2022

Accepted: 23 June 2022

Summary

A new category – the civil right – was added to the register of internal enemies of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, which the communist regime understood to be the groups and individuals who have been considered the critical intelligentsia in post-Yugoslav interpretations. The direct reason for its introduction was the assessment that the intellectual opposition and enemies across Yugoslavia were uniting to achieve a partnership position vis-a-vis the League of Communists. The assessment was unfounded, the intellectual opposition, irrespective of how we define it (dissidents, critical intelligentsia, and the like) had very little influence or strong association. It was limited to intellectual reviews and magazines whose circulation was small and whose humble influence could be measured in numbers as several hundred interested people.

The regime considered the civil right as its most dangerous opposition in the middle and second half of the 1980s due to its intellectual constitution. Such an assessment was the usual exaggeration of the system which had a habit of giving unacceptable phenomena a decidedly greater significance than was the case. The civil right should be approached as a phenomenon that can be the stimulus for research on intellectual history in the non-liberal society of the last few years of socialism. This new type of enemy greatly “benefited” nationalists, a significant number of whom were assigned into the civil right category, which subsequently meant milder treatment as accusations of nationalism were the severest qualification of the regime in the 1980s, particularly in Bosnia and Herzegovina and Croatia. Serbian and Slovene nationalism benefited the most from the new category. The greater part of the civil right from the mid 1980s was already holding posts, which were undoubtedly nationalist, as early as 1989.

Keywords: intellectual history; League of Communists of Yugoslavia; Socialist Yugoslavia; internal enemy; civil right; nationalism.

Mišljenje Karla Marxa da je "diktatura proletarijata" neizbježan ishod klasne borbe u prijelaznom razdoblju iz kapitalizma u socijalizam bilo je općeprihvaćeno i u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (dalje SFRJ ili Federacija).¹ Na temelju takva shvaćanja povijesti u Savezu komunista Jugoslavije (dalje SKJ ili Partija) tumačili su da je Jugoslavija klasno društvo u kojem je samoupravljanje bilo "dominirajuća ali ne još i jedina politička snaga ovog društva", jer ni u svijesti ljudi ni u materijalnoj moći "još nisu sastavljene sve karike koje samoupravljanje povezuju u nesalomljiv, jedinstven sistem". U takvu društvu priznavanje prava svima na ravnopravan dijalog otvaralo je "vrata kontrarevoluciji" i stvaranju odnosa u "kojem će sve političke snage i struje, pa i one poražene u narodnooslobodilačkoj borbi i poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji, biti ravnopravni politički partneri u političkom 'dijalogu' o daljnjoj sudbini ove, Titove zemlje".² Ovo su naglasci iz referata Milke Planinc, predsjednice Saveza komunista Hrvatske sa sjednice Centralnoga komiteta održane 4. studenoga 1981. Oni odražavaju pogled na stanje u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza Tita kada su počeli prvi pokušaji izlaska na javnu scenu pojedinaca i skupina koji su po mjerilima SKJ smatrani opozicijom ili otvorenim neprijateljem. Politički sustav diktature proletarijata nije mogao funkcionirati bez neprijatelja i do svoga slova Partija ga je sustavno proizvodila upozoravajući svoje članstvo da je kontrarevolucija moguća i da im može uzeti sve što imaju, na isti način kako su po završetku Drugoga svjetskog rata oni to učinili onima koji su imali vlast i moć. Zbog takva poimanja stvarnosti druga je Jugoslavija imala elemente sustavna izvanrednog stanja na način koji to na drugim primjerima razmatra talijanski filozof Giorgio Agamben.³ Takav politički sustav, kako je to primijetio jedan srpski politolog u knjizi objavljenoj 1989. godine u sam sumrak samoupravnoga socijalizma, imao je

-
- 1 *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958., str. 117-119; "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", u: *Službeni list SFRJ*, br. 9 od 21. 2. 1974., IV/2; "Diktatura proletarijata", u: *Politička enciklopedija*, "Savremena administracija", Beograd, 1975., str. 158-160.
  - 2 MILKA PLANINC, "O aktualnim idejno-političkim problemima i zadacima SKH u sadašnjem razvoju društveno-ekonomskih odnosa", u: *Informativni pregled*, 4/1981., str. 7.
  - 3 GIORGIO AGAMBEN, *Izvanredno stanje. Homo sacer, II, 1*, Deltakont, Zagreb, 2008.

"naglašeno borbeni karakter, on je sredstvo održavanja vlasti, a ne okvir za postizanje dogovora i kompromisa. Izvorno konstituisan kao 'ratna mašina' s ciljem da onemogući nasilnu promenu novouspostavljene vlasti (kontrarevoluciju), politički sistem sadrži imanentnu podjelu na 'nas' i 'njih'. Ustvari, sistem kao rukavica ruci odgovara belicističkom poimanju i praktikovanju politike koja se zasniva na razlikovanju 'prijatelja' i 'neprijatelja'. 'Neprijatelj' je pretpostavka delotvornosti sistema pa otuda težnja da se on po svaku cenu identifikuje ili ako se u tome ne uspe da se stvori".⁴

Neprijatelj je po mjestu djelovanja načelno dijeljen na unutarnjega i vanjskoga. Unutarnji je bio u doseg režima, a vanjski mnogo teže, i protiv njega je vođena borba diplomatskim pritiskom prema zemljama na čijem je teritoriju neprijatelj našao utočište, kao i povremenim pokušajima fizičkog uklanjanja, odnosno političkim ubojstvima. Tipologiju "neprijatelja" koja je uz manje dopune bila u uporabi osamdesetih godina režim je sačinio 1976. godine. Podjela je izrađena u Saveznom sekretarijatu za unutarnje poslove (dalje SSUP) SFRJ, a bila je rezultat rada svih sigurnosnih sastavnica Federacije, republika i pokrajina.⁵ Grupacija unutarnjih neprijatelja tada se sastojala od: ostataka starih klasnih struktura, klerikalne skupine, nacionalista, informbirovaca, liberala, anarholiberala i birokrato-dogmata.⁶ Popisu unutarnjih neprijatelja 1984. godine dodana je još jedna kategorija - građanska desnica.

Izravan povod za uvođenje pojma građanska desnica bilo je uhićenje i proces protiv šestorice opozicionara koje je režim vodio kao anarholiberale. U stanu Dragana Olujića, politologa, zaposlena na Radio Beogradu, Služba državne bezbjednosti (dalje SDB) je 20. travnja 1984. spriječila ilegalno okupljanje 28 anarholiberala u formi Slobodnoga sveučilišta. Povod za intervenciju bio je dolazak najpoznatijega jugoslavenskog otpadnika Milovana Đilasa koji je trebao održati i uvodno izlaganje na temu nacionalnih odnosa u Jugoslaviji. U Đilasovu dolasku režim je vidio znak povezivanja različitih vrsta unutarnjega neprijatelja i promptno je reagirao. Svi su nazočni privedeni, a u trodnevnom pritvoru zadržano je 14 osoba. Jedan od sudionika

---

4 VLADIMIR GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 205.

5 HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV U ZAGREBU, Centralni komitet SKH (dalje HDA-CKSKH), serija Predsjednik CKSKH, kut. 3: SSUP od 15. 11. 1976., Procena neprijateljskih snaga koje deluju protiv SFRJ - peta i šesta kolona (Državna tajna).

6 OBREN Ž. ĐORĐEVIĆ, *Osnovi državne bezbednosti. Opšti deo*, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, 1980., str. 133-150.

ubrzo nakon puštanja iz pritvora navodno počinio je samoubojstvo. Dvojica sudionika intelektualne "sjedeljke" su 9. svibnja 1984. uhićeni pod optužbom da su počinili krivično djelo neprijateljske propagande i udruživanja, a 23. svibnja podnijete su kaznene prijave protiv još četvorice. U sklopu iste reakcije režima 15. svibnja uhićen je Vojislav Šešelj, docent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, pod optužbom za kazneno djelo kontrarevolucionarnoga napada na društveni sustav i u kratkom roku, već 9. srpnja 1984., osuđen na osam godina zatvora u kojem je proveo dvadeset mjeseci.⁷

Optužnica protiv šestorice anarholiberala, koji su za javnost bili nepoznate osobe, podnijeta je 6. kolovoza, a sudski proces počeo je 4. studenoga i trajao do 4. veljače 1985. Završen je s dvije presude, a samo jedan od optuženih poslan je na izdržavanje kazne. Presuda Šešelju i proces protiv šestorice priskrbili su Jugoslaviji veliku i neželjenu pozornost u inozemstvu i optužbe za kršenje ljudskih prava. Negativno intonirane komentare u zapadnim medijima, pisma, predstavke i prosvjede koji su iz inozemstva slani Predsjedništvu SFRJ i drugim tijelima u zemlji režim je tretirao kao organizirani pritisak i miješanje u unutarnje stvari zemlje metodama iz arsenala specijalnoga rata.⁸ Uoči suđenja šestorici Partija je smatrala da je slučaj prerastao u "svojevrsnu antijugoslovensku propagandnu kampanju".⁹

Uhićenje anarholiberala i optužbe za kršenje ljudskih prava iz inozemstva bili su povod za sjednicu Predsjedništva SFRJ 11. srpnja 1984. na kojoj je razmatran materijal koji je pripremio Savezni savjet za zaštitu ustavnoga poretka. Na temelju toga materijala Predsjedništvo je usvojilo ocjene i stavove u svezi pojačana djelovanja nekih skupina unutarnjega neprijatelja. U uporabu je uvedena kategorija

---

7 HDA-CKSKH, D-povjerljiva dokumentacija (dalje D-P)-4000: Informacija SSUP od 25. 6. 1984. o delatnosti grupe anarholiberala i merama koje je Služba bezbednosti preduzela povodom njihovog ilegalnog okupljanja u Beogradu; SRĐA M. POPOVIĆ, *Poslednja instanca*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003., knj. 2, str. 880-892; PETAR RISTANOVIĆ, *Iluzija moći. Srpski kritički intelektualci i komunistički režim*, Fondacija Aleksandar Nevski, IP Princip, Beograd, 2020., str. 166-167.

8 HDA-CKSKH, D-SP-3995: Zapisnik sa 82. sednice PCKSKJ, održane 3. 7. 1984.; JASNA DRAGOVIĆ SOSO, *"Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Edicija REČ, Beograd, 2004., str. 95-98; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 168-170.

9 HDA-CKSKH, serija Predsjedništvo CKSKH (dalje PCKSKH), kut. 94: Sektor za IPD CKSKJ, Posebna informacija, 2403/III br. str. pov. 554/1, od 11. 10. 1984.

građanske desnice, zbog mišljenja da uobičajeni naziv anarholiberalizam "ne izražava pravo značenje niti suštinu ideološke orijentacije, pa ni praktičnog delovanja ove grupacije". Nova kategorija unutar-njeg neprijatelja uvedena je zbog mišljenja da pojam anarholiberalizam podrazumijeva neorganiziranost, raspuštenost i stihiju. "Ova neprijateljska grupacija deluje smišljeno i organizovano, dobro koordiniranim akcijama u zemlji i inostranstvu i ima jasnu političku platformu", čiji je cilj rušenje ustavnoga poretka u zemlji i uspostavljanje višestranačkog sustava građanske demokracije.

"To je, u stvari, građanska desnica, koju čine različite idejne struje od pseudo-liberala do nacionalista i drugih izrazitih antikomunista. Njihova delatnost se ponekad podstiče i podržava od određenih reakcionarnih krugova sa Zapada. Uzgredno savezništvo ove grupacije sa ultralevičarima i dogmatičarima-neoinforbircima i drugim protivnicima naše politike i sistema, zasniva se na zajedničkoj platformi borbe protiv političkog sistema i socijalističkog samoupravljanja."¹⁰

Na 88. sjednici Predsjedništva CK SKJ 11. rujna 1984. bilo je i konkretnijega govora oko razlikovanja desnice s kojom imaju posla. Ona se po tumačenju partijskoga vrha javljala u dva oblika, kao konzervativno-građanska i dogmatsko-birokratska, što je bilo sukladno partijskom poimanju lijevog i desnog, po kojem su oni bili ljevica, a protivnici desnica bez obzira na njihovu političku orijentaciju. "Konzervativno-građanska je tradicionalna politička opozicija" koja u propustima politike SKJ na ekonomskom i kulturnom planu želi obnoviti "buržoaskе oblike svesti i modalitete građanskog političkog sistema, pre svega višepartijski poredak, buržoaski nacionalizam". Njima se iz različitih pobuda priključuju i pojedinci iz komunističkog pokreta - ideolozi masovnog pokreta, liberali, muslimanski nacionalisti, svi oni koji odbacuju i negiraju politička ostvarenja i vriednosti jugoslavenske revolucije.

"Ova grupacija je sastavljena iz različitih idejnih i političkih grupica, koje nisu u stanju da vode ni samostalne ni povezane akcije, koje dele brojne protivrečnosti, opterećenja prošlosti. Neke od njih deluju sa četničkih, druge sa ustaških, a treće s mladomuslimanskih pozicija zbog čega su upućeni da traže pomoć reakcionarnih krugova iz inostranstva. Karakteristično je da oni danas pokušavaju da se povezuju bez obzira na razlike u idejnim i političkim

---

10 HDA-CKSKH, D-SP-3930: Predsjedništvo SFRJ, Ocene i stavovi u vezi pojačanog delovanja nekih grupacija unutrašnjeg neprijatelja, str. pov. br. 276/9-2, od 19. 7. 1984.

pozicijama u nastojanjima uperenim protiv samoupravnog socijalizma, kao i suvereniteta i integriteta naše zemlje".¹¹

Sa suštinom rasprave na toj sjednici kao i njezinu nastavku na 89. sjednici koja je tretirana kao sfera idejne borbe javnost je upoznata preko priopćenja ali bez konkretna imenovanja novoga neprijatelja.¹² U priopćenju je rečeno da su neprijateljski napadi "sve otvoreniji, organizovaniji i agresivniji. U njima učestvuju pojedinci i grupe koji su već duže suprotstavljeni politici SKJ i našeg društva i koji propagiraju građanski politički pluralizam višepartijskog sistema".¹³

Kategorijom građanske desnice opisivani su pojedinci i skupine koji su kritizirali sustav zbog gušenja ljudskih prava i građanskih sloboda, a za koje se koriste nazivi kao što su: disidenti, alternativni pokreti, kritička inteligencija ili intelektualna opozicija.¹⁴ U povjerljivo srednjoškolskom udžbeniku JNA odobrenu za uporabu u srpnju 1988. građanska je desnica definirana na temelju Ocjena i stavova Predsjedništva SFRJ sa sjednice iz srpnja 1984. Opisana je kao "heterogeni intelektualni društveni sloj, odnosno skup pojedinaca" čija se idejna i socijalna polazišta svode na uvođenje kapitalizma i političkoga pluralizma, odnosno djelovanje svih mogućih političkih opcija. "Sa idejnog stanovišta ona predstavlja skupni pojam za čitavu lepezu idejnih stavova i tendencija, sa nizom krajnosti i nijansi, koji pre svega sadrže i zastupaju antisocijalističku orijentaciju".¹⁵

"Glavni zagovornik ovih ideja je jedan deo humanističke inteligencije - uskih grupa filozofa, istoričara, sociologa, ekonomista, politikologa i drugih, dok su njihovi najmasovniji eksponenti i protagonisti pripadnici elitnih malogra-

-
- 11 HDA-CKSKH, D-SP-4000: Informacija sa 88. sednice Predsjedništva CKSKJ, održane 11. 9. 1984.
  - 12 HDA-CKSKH, D-SP-3886: Zapisnik sa 89. sednice Predsjedništva CKSKJ, održane 18. 9. 1984.
  - 13 HDA-CKSKH, D-SP-3886: Saopštenje za javnost sa 89. sednice Predsjedništva CKSKJ, od 18. 9. 1984.
  - 14 J. DRAGOVIĆ SOSO, "Spasioci nacije", str. 17-35; DEJAN JOVIĆ, *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003., str. 330-351; KATARINA SPEHNJAK, "Disidentstvo kao istraživačka tema - pojam i pristupi", u: NADA KISIĆ KOLANOVIĆ - ZDENKO RADELIĆ - KATARINA SPEHNJAK (prir.), *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 11-21; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 25-30.
  - 15 *Bezbednost (Udžbenik za bezbednosnu obuku u srednjim vojnim školama JNA)*. Poverljivo, Uprava bezbednosti SSNO, 1988., str. 58.

đanskih slojeva u društvu, koji su - po načinu ličnog bogaćenja, životnom stilu i idejnim stavovima - protiv svega što je komunističko, za privatno vlasništvo, monopol u mas-medijima i nad javnošću. Oni se šire povezuju i koordiniraju svoju delatnost, posebno u velikim gradovima. Njihova delatnost nema oslonca u radničkoj klasi, niti u širim krugovima inteligencije. Izvestan uticaj uspevaju da ostvare među pristalicama i grupacijama tehnokratske orijentacije kao i na manji deo studentske i srednjoškolske omladine".¹⁶

Građanska je desnica djelovala u dva osnovna smjera: 1) prema tijelima i institucijama vlasti i rukovodstvima društveno-političkih organizacija pisanjem i slanjem predstavki, priopćenja, platformi, apela, memoranduma, priloga raznih programa, intervjuva, polemičkih članaka u tisku, zahtjeva za slobodu govora i raznih protesta; 2) prema javnosti, otvorenom i prikriivenom formom. Tvrdnja da grupacija građanske desnice djeluje smišljeno i sinkronizirano akcijama u zemlji i inozemstvu uobičajena je optužba sigurnosnih struktura za većinu kategorija unutarjnega neprijatelja. Tvrdnja da građansku desnicu "čine različite idejne struje od pseudoliberalala do nacionalista i drugih izrazitih antikomunista", zaslužuje pozornost jer povlači pitanje zašto je taj pojam uopće uveden. Više-manje svi su građanski desničari mogli biti etiketirani i svrstani u neku od postojećih kategorija sigurnosnih službi, prvenstveno liberalala, anarholiberalala i nacionalista. Više svjetla za razumijevanje daje uzgredni komentar da se "savezništvo ove grupacije sa ultralevičarima i dogmatičarima - neoinformbirovcima i drugim protivnicima naše politike i sistema zasniva" na "zajedničkoj platformi borbe protiv političkog sistema socijalističkog samoupravljanja".¹⁷ To je zapravo pokazatelj da ta kategorija nije dovodila u pitanje opstojnost Jugoslavije nego režim koji je s njom nelegitimno upravljao. U tom smislu su i unitarni nacionalisti mogli ući u tu kategoriju, za razliku od njihova separatističkog pandana. Da nova kategorija nije sretno rješenje, razvidno je već potkraj 1985. i početkom 1986. kada SDB priznaje da građanski desničari najviše surađuju s nacionalistima, dok se u drugom kvartalu 1986. otvoreno konstatira kako je ova grupacija najpovezanija sa srpskim nacionalistima.¹⁸ Takav klasifikacijski pristup stvarao je konfuziju pa je niz pojedinaca istovremeno vođen u više kategorija. Treba imati u vidu i da su četiri godine koje su protekle od sjednice Predsjedništva SFRJ iz srpnja 1984. i tiskanja udžbenika vojne službe sigurnosti

---

16 *Isto*, str. 59.

17 *Isto*.

18 HDA, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HDA-SDS), 4-0-99: Služba dr-

bile dovoljno dugo razdoblje u kojem je fokus građanske desnice s polja elementarnih ljudskih prava dobrim dijelom preusmjeren na nacionalnu problematiku. Odnosno, dok je 1984. godine kategorija građanske desnice bila koliko-toliko smisljena, 1988. bila je osjetno manje. Dio boraca za slobodu govora iz 1984. četiri godine kasnije bio je na pozicijama radikalnoga nacionalizma.

Smislenosti naziva građanska desnica dotaknuo se i član Predsjedništva CK SKJ, Stipe Šušvar u govoru pred partijskim aktivom Vukovara 1. travnja 1987. kada je primijetio da možda "taj pojam i nije prikladan". Podsjetio je da je pojam uvelo Predsjedništvo SFRJ na jednoj sjednici 1984., te da je u listopadu 1986. na zajedničkoj sjednici Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo SFRJ (o čemu će biti više riječi u drugom dijelu članka) pod građansku desnicu podvelo "sve one snage u našem društvu koje ne samo žele nego i djeluju na tome da se u Jugoslaviji obnovi i u ekonomskom i političkom smislu kapitalističko društvo. To je jednostavno, najkraće rečeno". Jasno je stavio do znanja da takva desnica nema snage da sruši politički sustav, ali da zbog nepovoljnih socijalnih prilika u državi može utjecati na dio javnog mišljenja i indoktrinirati i šire mase.¹⁹

Sredinom 1980-ih režim je s uobičajenim pretjerivanjem građansku desnicu smatrao iznimno ozbiljnim problemom jer je bila intelektualno jaka i raširena u institucijama zbog čega je o njoj raspravljano na nekoliko sjednica partijskog i državnog rukovodstva. Građanska je desnica kritizirala temelje sustava, rat i revoluciju i optužila SKJ da se bori za vlast, a ne interese radničke klase. Znatian dio pojedinaca koji su etiketirani kao građanska desnica bili su bivši komunisti. Najvećim se dijelom radilo o pojedincima i skupinama domicilno s područja Srbije i u manjoj mjeri Slovenije.²⁰ Dobar uvid u njihovo djelovanje, uz problem preklapanja s drugim kategorijama razvidan je iz periodičnih informacija SDB SSUP-a.

žavne bezbjednosti Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove (dalje SDB SSUP), *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.

19 STIPE ŠUŠVAR, *Vrijeme iskušenja. Jugoslavenski socijalizam između vizija i partija*, Sarajevo: NIŠRO "Oslobođenje", Sarajevo, 1988., str. 377-379.

20 *Delatnost građanske desnice*, Poverljivo, Politička uprava Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, IPOS 3/86, april 1986.; MILAN MIJALKOVSKI, "Neki problemi suprotstavljanja delovanju građanske desnice u našoj zemlji", u: *Terorija i ratna praksa*, 17, Beograd, 1989., str. 45.

U Srbiji je glavni punkt građanske desnice bio Odbor za obranu slobode misli i izražavanja osnovan potkraj 1984. u Beogradu kao oblik šireg okupljanja intelektualaca protiv zatiranja slobode misli i izražavanja. Središnja figura u Odboru bio je partijski otpadnik, književnik Dobrica Ćosić. Okupio je oko sebe skupinu bivših političkih dužnosnika, umirovljenih oficira i policajaca, pojedinih akademika i sveučilišnih profesora, povjesničara i književnika, koji su po procjeni režima činili jezgro građanske desnice. Posebnu težinu Odbor je imao jer je od njegovih 19 članova 13 bilo u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU). Odbor je bio spoj građanskih desničara i nacionalista i njegovo uvrštavanje u ovu kategoriju naznačuje specifičnost korištenja režimskih kriterija, a koji su primjerice krajnje upitni u slučaju ostalih nacionalista koji se nisu poistovjećivali s Jugoslavijom. Uz Ćosića, istaknutijim desničarima ovog tipa u početnoj fazi smatrani su i disident M. Đilas, filozofi Ljubomir Tadić, Mihailo Marković, Nikola Milošević, Kosta Čavoški i Zagorka Golubović. U Sloveniji su glavna uporišta građanske desnice bila oko omladinskoga glasila *Mladina* i časopisa za kulturu *Nova revija* koji je okupljao širi krug intelektualca raznoga tipa poput: Spomenke i Tinea Hribara, Francea Bučara, Dimitrija Rupela, Tarasa Kermaunera, Jože Snoja, Nike Grafenauera, Marjana Rožanca, Ive Urbančiča, Gregora Tomca i Veljka Rusa.²¹

Uz Beograd i Ljubljanu i Zagreb je navođen kao veliki centar građanske desnice što on nije bio. U gradu nije bilo posebna središta okupljanja, nego se radilo o nekoliko kritičara sustava poput sociologa Rudija Supeka, ekonomista Branka Horvata, pisca i publicista Predraga Matvejević koji je djelovao i u susjednoj BiH, te odvjetnika Vladimira Šeksa. Kasnije su dodavani Franjo Tuđman, Vlado Gotovac i Dobroslav Paraga. Marginalni kontakti između pojedinaca iz Hrvatske i Slovenije pretvarani su u čvrste istomišljeničke veze poput one između Nike Grafenauera i Franje Tuđmana, te Dimitrija Rupela i Dobro-

---

21 HDA-CKSKH, serija Predsjednik PCKSKH (dalje: PPCKSKH) kut. 9: SSUP, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, SP br. 178/12, od 26. 11. 1985.; *Delatnost građanske desnice*; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1987.; HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1987.; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 170-173.

slava Parage. Čak su i tihe demonstracije studenata u Zadru u lipnju 1986. zbog poskupljenja stanarina strpane u koš građanske desnice.²²

U BiH je građanska desnica bila još marginalnija. Osim V. Šešelja izričito se spominje Predrag Matvejević kao osoba koja želi probiti "blokadu u Bosni" i osnovati nacionalni PEN centar koji bi bio punkt za dalju aktivnost.²³ Matvejeviću je rastao utjecaj nakon što je 1986. godine izabran za potpredsjednika Međunarodnog PEN-a. On je i kasnije dobivao velik prostor od SDB-a, no mnogo je više bio u Hrvatskoj nego u BiH i zalagao se za održanje kongresa talijanske Radikalne stranke koja je navodno bila uzor za osnivanje sličnih udruženja u Sloveniji i Hrvatskoj. U kategoriju građanske desnice uvršten je i slučaj skupine od 18 studenata iz Sarajeva koja je optužena da je održala u jednom stanu "sjedeljku" na kojoj je bilo govora o organiziranju demonstracija u znak potpore studentima u Ljubljani. Slučaj Moševac iz 1988. godine u kojem su Dževad Galijašević i Hasan Delić osuđeni na sedam mjeseci zatvora također je uvršten u kategoriju građanske desnice. U Makedoniji je u kategoriju građanske desnice 1988. uvršten slučaj Vevčani, sela u jugozapadnoj Makedoniji u općini Struga, u kojem su protiv četiri osobe podnijete kaznene prijave. Slučaj je bio aktualan u proljeće i ljeto 1987. a kasnije je imao odjek u Srbiji i Sloveniji.²⁴

U inozemstvu su punktovi za širenje utjecaja građanske desnice bili na Zapadu, prvenstveno u Londonu i Parizu, a značajnu ulogu imali emigrantski časopisi *Naša reč* iz Londona i *Nova demokratska alternativa*. Boravak Koste Čavoškog u inozemstvu posebno je

22 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 9: SSUP, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, SP, br. 178/12, od 26. 11. 1985.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1987.; Tuđman se samo jednom susreo s Grafenauerom i taj susret nije urodio nikakvom konkretnom suradnjom. FRANJO TUĐMAN, *Osobni dnevnik 1973.-1989.*, Večernji list, Zagreb, 2011., knj. 3, str. 204, 215, 323.

23 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986. PEN je kratica za međunarodno udruženje (Poets, Essayists, Novelists) pjesnika, romanopisaca, esejista, dramskih pisaca, scenarista, povjesničara, kritičara, prevoditelja, izdavača i žurnalista "okupljenih u obranu slobode izričaja". <http://www.pen.hr/StojePEN.asp> - "Što je P.E.N." (4. 5. 2022.).

24 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1987.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1988.

naglašen zbog kontakata koje je imao u Londonu s emigrantima i u Domu lordova. Tijekom 1986. godine oslonac im je postao i Radio Pariz koji je 1. rujna 1986. obnovio emisiju na srpsko-hrvatskom jeziku, a Vojislav Stojanović, bivši asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, postao im je stalni suradnik. Optužbe da je građanska desnica produžena ruka protivnika komunizma sa Zapada bile su konstantne, a dokazi su uz potporu iz emigrantskih krugova bili i u običaju odlazaka pripadnika desnice na razne seminare, kongrese i sl. u inozemstvo te "gostovanje" pojedinaca na raznim sveučilištima. Takve tvrdnje dokazivane su pokušajima osnivanja hrvatske sekcije *Amnesty Internationala* i jugoslavenske grupe *Helsinki Watcha*.²⁵

U prvim godinama djelovanja kategorija građanske desnice temeljno je bila angažirana na zalaganju za ukidanje člana 133. krivičnoga zakona SFRJ o neprijateljskoj propagandi, poznata kao verbalni delikt. Taj je članak bio glavna brana kojim je Partija sprječavala širenje suprotstavljenih političkih i ideoloških opcija.²⁶ Režim je smatrao da im desničari postaju sve veći problem kada su počeli širiti interes na mirovnu problematiku jer je ona prihvatljivo zvučala, posebice u slučaju antinuklearnoga razoružanja, blokovskih pritisaka, kao i raznih vidova novih pokreta - ekoloških, duhovnih, mirovnih i drugi. SDB se pitala radi li se tu o "jednom antikomunizmu ili nečem drugom, usmerenom na destabilizaciju stanja u zemlji, čiji se konci vuku izvana?"²⁷ Tijekom 1986. godine zaključeno je da mirovni pokreti nisu tolika opasnost jer nisu privukli mnogo pristaša premda se na njihovoj meti našla i JNA, tj. koncepcija općenarodne obrane i društvene samozaštite (dalje ONO i DSZ) što je tretirano ugrozom ustavnoga poretka zemlje.²⁸

Nakon definiranja građanske desnice u srpnju 1984., partijski i državni vrh je o njoj raspravljao i na zajedničkoj sjednici 20. ožujka 1985. u sklopu širega političko-sigurnosnog stanja u zemlji. Na sjed-

---

25 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1987.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1988.

26 O tome detaljno u: IVICA MIŠKULIN, *Usta širom zatvorena. Delikt mišljenja u komunističkoj Hrvatskoj 1980.-1990.*, AGM, Zagreb, 2021.

27 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.

28 *Isto*; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.

nici je ponovljeno da Ocjene i stavovi Predsjedništva SFRJ iz srpnja 1984. i dalje imaju punu političku aktualnost, te da ih sukladno s aktualnim stanjem treba u republikama i pokrajinama dosljedno provoditi. Po svojoj hijerarhijskoj crti Partija je tražila prilagođavanje idejne borbe aktualnim potrebama na temelju postojećih programa idejno-političkoga djelovanja.²⁹

U studenom 1985. u Ljubljani su se sastali pripadnici građanske desnice iz Slovenije i Srbije, odnosno Beograda. Srpsku stranu predstavljali su: D. Čosić, M. Marković i Lj. Tadić, a slovensku: Milan Apih, F. Bučar, bračni par Hribar, T. Kermauner, J. Snoj, N. Grafenauer, M. Rožanc, I. Urbančić i dvije osobe koje SDB nije uspjela identificirati. Prema informacijama koje je Služba prikupila prisluškivanjem na sastanku je analizirano stanje u Srbiji i Sloveniji, promjene političkoga sustava u smislu stvaranja treće Jugoslavije na osnovi konfederalizma, te njezinu uključivanju u Europsku zajednicu o čemu nije postignuto puno suglasje. Po ocijeni SDB-a sastanak je bio pokušaj organiziranja intelektualne skupine koja nema ambicije političke stranke, ali s političkim pluralizmom kao osnovom za izradu koncepta treće Jugoslavije oko kojega se tek trebalo suglasiti. Po istoj ocjeni nazočni na sastanku činili su "svojevrсни štab" građanske desnice na relaciji Beograd - Ljubljana.³⁰ Nekoliko mjeseci kasnije, u travnju 1986., u informaciji SDB SSUP-a proslijeđenoj partijskim rukovodstvima ponovljena je tvrdnja o postojanju štaba, odnosno jezgre građanske grupacije koja se sastoji od bivših profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, pojedinaca iz zagrebačke *Praxis* grupe i mlađih pojedinaca s akademskim zvanjima, suradnika i inicijatora *Nove revije* u Ljubljani, kao i dijela nacionalistički orijentiranih pripadnika. S obzirom da je znatan dio građanske desnice bio etabliran i radio u legalnim institucijama, u SDB-u smatrali su kako postoji mogućnost

---

29 HDA, Predsjedništvo Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HDA-PSRH), kut. 201: Zaključci PSFRJ sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 20. 3. 1985. godine, u vezi sa političko-bezbednosnom situacijom; HDA-CKSKH, PCKSKH, PSS, kut. 56: Operativni zaključci PCKSKJ u vezi sa aktualnom političko-bezbednosnom situacijom u SFRJ (Na osnovu ocena zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 20. 3. 1985. godine); HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 5: PCKSKH, Neka najvažnija pitanja političko-bezbednosne situacije u SFRJ, DT br. 03/P-339/1-85, od 22. 3. 1985.

30 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 9: SSUP, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, SP br. 178/12, od 26. 11. 1985.

da se ova grupacija pojavi kao legalna opozicija i u okvirima koji su bili na granici inkriminiranog.³¹

Građanska je desnica potkraj 1985. i početkom 1986. u Srbiji težišno bila angažirana u slučaju profesora Dragoljuba Petrovića koji je u Novom Sadu osuđen na 60 dana zatvora zbog kritiziranja vlasti. Prema ocjeni SDB-a slučaj je pokazao da se radi o organiziranu nastupu s većim pretenzijama i ciljevima nacionalističkoga karaktera, što je došlo do izražaja u nastupima Mihajla Markovića, Dobrice Ćosića, episkopa Amfilohija Radovića, Matije Bečkovića, Koste Čavoškog i drugih.³²

Osim slučaja D. Petrovića u tom se razdoblju fokus interesa desnice u Srbiji polako usmjeravao i na položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu. Uz pomoć Dobrice Ćosića početkom listopada 1985. sastavljena je predstavka koju je potpisalo 2016 osoba s Kosova i koja je krajem mjeseca poslana najvišim političkim institucijama SFRJ i Srbije.³³ Ona je skrenula pozornost na Kosovo Polje, konkretno mjesto koje je potom bilo u medijskom fokusu dovoljno dugo, odnosno do ispunjenja cilja srpskih nacionalista, likvidacije pokrajinskih autonomija. Slijedilo je pismo, odnosno predstavka skupine intelektualaca i javnih osoba iz Srbije od 21. siječnja 1986. koju je član SANU, Mihailo Marković 31. siječnja prosljedio predsjednicima Skupštine SFRJ i Skupštine SR Srbije. Pisana je da podrži predstavku 2016 Srba s Kosova, a potpisana je od 211 poznatih imena, među kojima je uz 35 članova SANU bilo i glumaca i umirovljenih generala JNA.³⁴ List *Mladina*, koji je smatran uporištem građanske desnice, objavio je obje "kosovske peticije" uz izvjesnu ogradu prema njihovu sadržaju.³⁵

France Bučar, koji je tretiran kao jedan od najekstremnijih desničara, u prvom kvartalu 1986. inicirao je anketu o načinu izlaska

---

31 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 5: PCKSKJ, Neka novija saznanja i ocene o delovanju građanske desnice (materijal SDB SSUP-a), str. pov. br. 05-3/47, od 18. 4. 1986.

32 *Isto*; P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 172.

33 HDA-CKSKH, D-SP-4069: PSFRJ, str. pov. br. 424/4-5/d, od 8. 11. 1985.; DOBRICA ĆOSIĆ, *Piščevi zapisi (1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002., str. 169-170; KOSTA NIKOLIĆ, "Niko ne sme da vas bije". *Slobodan Milošević u Kosovu Polju 24-25. april 1987*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006., str. 54-56.

34 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 8: PCKSKH, Pismo Mihajla Markovića, br. 03/P - str. pov. 1./16-86, od 12. 2. 1986.

35 HDA-CKSKH, PPCKSKH, kut. 5: PCKSKJ, Neka novija saznanja i ocene o delovanju građanske desnice (materijal SSUP-a), str. pov. br. 05-3/47, od 18. 4. 1986.

iz krize u kojoj je režim vidio poziv na višestranačje na koju su se odazvali: D. Čosić, Nebojša Popov, K. Čavoški, Branko Horvat, R. Supek, G. Tomc, V. Rus i drugi. U *Mladini* je objavljen intervju V. Šeksa koja je tako otvorila prostor za iskorak pojedinaca iz "hrvatske šutnje". Protiv sociologa Tomaža Mastnaka pokrenut je kazneni postupak zbog članka u kojemu je grubo vrijeđao Branka Mikulića kao predsjednika Saveznog izvršnog vijeća. Mastnak je dobio široku potporu što je tumačeno kao dokaz čvrste povezanosti grupacije građanske desnice. Zbog te potpore prihvaćen je prijedlog SDB-a da mu se suđenje odgodi jer je bilo zakazano u vrijeme održavanja XIII. kongresa SKJ.³⁶

Sredinom 1986. uočen je porast utjecaja građanskih desničara, nacionalista i kleronacionalista prema srednjoškolskoj omladini. Odbor za zaštitu slobode misli i izražavanja zauzeo se za više autora tekstova i knjiga inkriminirana sadržaja: Šešelja, Gotovca, Tuđmana i dva osuđena albanska nacionalista. Potom su podržali i zalagali se za pomoć muslimanskim nacionalistima, posebice književnici Meliki Salihbegović. U Beogradu je tiskana i raspućana prva od dvije knjige V. Šeksa koje su te godine objavljene. Do jeseni dominantni oblici djelovanja građanske desnice bile su javne tribine i promocije knjiga, kao i pretiskivanje i distribucija nekih zabranjenih djela. Konkretno su bili u pitanju uradci povjesničara Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, književnoga povjesničara i publicista Vasilija Kalezića o Milovanu Đilasu, te knjiga *Smrt u prisustvu vlasti: Smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu* pravnik Ivana Jankovića koja je promovirana na tribinama u Beograd, Nišu, Novom Sadu i Skopju.³⁷ U slučaju podrške Dušanu Bogovcu nakon otpuštanja s mjesta urednika partijskoga glasila *Komunist* građanska je desnica inicirala pri-

36 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.

37 Među knjigama koje su pretiskivane i distribuirane u drugom kvartalu 1986. godine spominje se i knjiga književnoga povjesničara i publiciste Vasilija Kalezića o Milovanu Đilasu. Nisam pronašao podatak da je takva knjiga bila zabranjena te godine, a 1988. u Beogradu je Kaleziću tiskana knjiga *Đilas miljenik i otpadnik komunizma* za koju nema potvrde da ju se pokušalo zabraniti. Vladimiru Šeksu tiskane su knjige: *Delikt mišljenja* i *Rasprava o slobodi savjesti*. HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1986.; HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.; IVICA MIŠKULIN, *Šeks. Politička biografija*, Alfa, Zagreb, 2017., str. 137-138.

kupljanje potpisa za otvoreno pismo javnosti i osnivanje Fonda solidarnosti. U tom je slučaju SDB tvrdila da su se pripadnici građanske desnice "služili autoritetom i uticajem nekih bivših funkcionera".³⁸ Za Fond solidarnosti smatrano je da se opozicija preko njega pokušava legalizirati i postati partner postojećim društveno-političkim organizacijama, prije svega Socijalističkom savezu.³⁹

Jesen 1986. ipak je obilježila pojava nedovršena Memoranduma SANU u kojem je crnim tonovima opisan položaj Srba i Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji. Memorandum je smatran rukopisom osoba koje su kategorizirane kao građanski desničari i nacionalisti. On je bio izazov na koji je režim morao odgovoriti. U sklopu priprema za taj odgovor u SSUP-u je sredinom listopada 1986. sačinjena informacija o nekim značajkama sigurnosnoga stanja u prethodnih devet mjeseci. Glavni sigurnosni problem i remetilački čimbenik bila je kritička inteligencija, partijski otpadnici i bivši visoki funkcionari. Građanska je desnica prozvana da se povezuje na smjeru Beograd - Zagreb - Ljubljana. Priznato je da među njima, posebice "između ljubljanske i beogradske grupacije", postoje značajne razlike u pogledu na politički sustav treće Jugoslavije i međunacionalne odnose u njoj, ali i da jača uvjerenje da moraju prevladati razmimoilaženja kako bi bili učinkovitiji u "podrivanju politike Saveza komunista i postojećeg ustavnog uređenja". Zbog toga su pokušavali dogovoriti zajedničke platforme djelovanja i razvijati međusobno pomaganje. Kao dokaz za takvu tvrdnju navedeno je angažiranje Ćosićeva Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja u zaštiti hrvatskih nacionalista: Dobroslave Parage, Vlade Gotovca i Vladimira Šeksa, kao i osuđenih muslimanskih fundamentalista iz Sarajeva. U slovenskom slučaju dokaz je bilo tiskanje Gotovčevih pjesama u *Novoj reviji* i priprema jednoga njezina broja na temu jugoslavenska kriza i srpsko pitanje. Očita nesuglasja i polemike između beogradske i ljubljanske skupine poput one između Dimitrija Rupela i Ljube Tadića, relativizirane su komentarom da je u "krajnjoj liniji objekt napada politički sistem, Savez komunista i delo i ličnost druga Tita". Opasnim je smatrana i želja Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja da sudjeluje u raspravama o promjeni Ustava SFRJ. "Otvoreno plediraju za ukidanje monopola vlasti jedne političke partije, odnosno uspostavljanju prava okupljanja i formiranja političkih stranaka i sindikata". Upozo-

---

38 HDA-SDS, 4-0-99: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1986.

39 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1987.

reno je da se ne smije isključiti mogućnost njihova angažmana kroz Socijalistički savez kao forum u kojem bi mogli zastupati svoje ideje. Širenje alternativnih društvenih pokreta: ekoloških, mirovnih, zelenih, antinuklearnih, pristaša razoružanja, antimilitarista i sličnih, tretirano je sigurnosnim problemom jer je dio njih bio pod utjecajem građanske desnice, a neke skupine su "čisto njihova tvorevina". Neke od tih skupina brzo su s borbe za zaštitu čovjekove sredine prešle na kritiziranje verbalnoga delikta, optuživanje društva za militarizaciju, zalaganje protiv izvoza naoružanja i vojne izobrazbe pripadnika vojski nesvrstanih zemalja i sl.⁴⁰

Uoči zajedničke sjednice partijskog i državnog rukovodstva o stanju s unutarnjim neprijateljem očitovale su se sve sastavnice Partije. U Bosni i Hercegovini su primjerice u osvrtu na stanje, uz niz uobičajenih fraza oko djelovanja antikomunista, konkretni bili tek oko slučaja mjesne zajednice "Moševac" u općini Maglaj i mjesne zajednice "Srhinje" u općini Visoko. Tvrđeno je da su pojedinci iz ovih mjesnih zajednica u kontaktu s pripadnicima građanske desnice, te da je u pitanju nastojanje da se preko nekih medijskih kuća, odnosno listova napravi slučaj "koji bi uvjerio javnost u teško stanje u Bosni i Hercegovini". Svi konkretno spomenuti mediji bili su iz Beograda. Konstatirano je i da je velik problem koji otežava idejni front borbe nejednak "pristup u ocjenama i ponekad različitom izboru sredstava borbe u pojedinim sredinama naše zemlje" što je bila poruka dijelu republika da toleriraju pojave koje to ne zaslužuju.

"U pojedinim javnim glasilima, uz prepoznatljivu dozu politikanstva, paternalizma, unitarizma, pa do nacionalizma u raznim oblicima, plasiraju se i teze o tome da su pojedini savezi komunista avangardniji u odnosu na druge. Ne rijetko se takve teze plasiraju u formi opravdanja različitog odnosa dijelova Saveza komunista prema idejnim pitanjima, a posebno prema nosiocima nacionalizma i građanske desnice. U tom kontekstu Savez komunista Bosne i Hercegovine se definiše kao najčvršće dogmatsko jezgro i uopšte, kao izlog staljinizma i čvrstorukaške politike, pa sve do atributa 'tamnog vilajeta', 'persijskog duha', 'svilenog gajtana', itd. sa izvedenom tezom da svaki slobodnomisleći intelektualac u Bosni i Hercegovini uopšte ne može opstati - prinuđen je da migrira u tzv. demokratske i izraslije kulturne sredine".⁴¹

40 HDA-CKSKH, PCKSKH, kut. 72: Komisija CKSKJ za ONO i DSZ, Informacija SSUP-a o nekim elementima aktuelne bezbednosne situacije u zemlji, str. pov. br. 09-49/2, od 16. 10. 1986.

41 HDA-CKSKH, Zajednička sjednica PCKSKJ i PSFRJ 22. i 28. 10. 1986.: Predsjedništvo CKSK BiH, Informacija o nekim elementima idejno-političkih kretanja, br. 1886/86, od 18. 10. 1986.

No, glavni je problem bio Memorandum jer je nastao u SANU, krovnoj instituciji srpske znanosti i kulture. U osvrtu na stanje u Srbiji, uz gospodarske probleme, socijalne poteškoće ključni je bio dio na idejnom frontu borbe. Skupina pisaca u Udruženju književnika Srbije prozvana je da preko Odbora za zaštitu umjetničkih sloboda predvodi razne političke skupine koje se protive politici SKJ. Zajednička osnova njihovu opozicionom nastupanju bio je nacionalizam o "čemu govori i tekst, tzv. memoranduma o stanju u jugoslovenskom društvu, grupe akademika koji je u nezvaničnom obliku, kroz izvode objavljene u jednom dnevnom listu, nedavno prodro u javnost".

"Veći broj tekstova u listovima, revijama, časopisima, štampanje knjiga u kojima se optužuje SKJ da se nije oslobodio staljinističkog i kominternovskog nasleđa, u kojima se traži višepartijski sistem, u kojima se govori o položaju srpskog naroda sa nacionalističkih i šovinističkih pozicija, pa sve do otvorenih napada na Tita, Kardelja i druge, pokazuje da se ne radi o slučajnostima, već o dobro smišljenoj sinhronizovanoj akciji, odnosno da se radi o otvorenim antisocijalističkim i nacionalističkim nasrtajima. Karakteristično je da se na pomenutim tezama objedinjuju, prave savezništvo, protivnici različitih boja - od građanske desnice do dogmatsko-birokratskih i etatiističkih snaga, od anarholiberala do lažnih levičara, i pre svih nacionalnosti [vjerojatno: nacionalisti, o.a. D. M.] koji nastoje da osvoje ključne pozicije u pojedinim naučnim i kulturnim institucijama i redakcijama nekih književnih i revijalnih listova. Kao koncentrisani izraz svih tih ideja pojavio se tekst tzv. memoranduma o stanju u jugoslovenskom društvu koji je rađen u okviru jedne Komisije Srpske akademije nauka i umetnosti".⁴²

Naveden je kratak oris stanja u sferi idejne borbe uoči zajedničke sjednice Predsjedništva CK SKJ i Predsjedništva SFRJ 22. i 28. listopada 1986. na temu osnovnih značajki političko-sigurnosnoga stanja u društvu s posebnim naglaskom na djelovanje građanske desnice. Uz članove dva predsjedništva na sjednicu su pozvani i dijelom bili nazočni: predsjednik Skupštine SFRJ, predsjednik Saveznog izvršnog vijeća, savezni sekretari za vanjske poslove, za narodnu obranu i za unutarnje poslove, predsjednik Savezne konferencije Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije, predsjednik Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, predsjednik Saveznog odbora Saveza udruženja boraca narodno-oslobodilačkog rata i predsjednik Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije. Na prvom dijelu sjednice, 22. listopada nazočni su bili i predsjednici predsjedništava republika

---

42 HDA-CKSKH, Zajednička sjednica PCKSKJ i PSFRJ od 22. i 28. 10. 1986.: CKSK Srbije, Informacija, 0300 br. 2481, od 20. 10. 1986.

i autonomnih pokrajina.⁴³ Stipe Šuvar je kasnije primijetio da su na toj sjednici pod građansku desnicu "podveli sve one snage u našem društvu koje ne samo žele nego i djeluju na tome da se u Jugoslaviji obnovi i u ekonomskom i političkom smislu kapitalističko društvo".⁴⁴ Uvodne napomene za raspravu napisao je upravo Šuvar, koji je pojavu i djelovanje građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga komentirao referirajući se na Kardeljevo tumačenje da su se umjesto "stare kontrarevolucionarne buržoazije, koja je gotovo već iščezla", pojavili novi "nosioci njene politike i ideologije u obliku branilaca prava privatne svojine, višepartijskog sistema, nacionalnog hegemonizma ili separatizma, tehnokratskog liberalizma i slično". Naglasio je aktualnost Kardeljeva upozorenja da SKJ ne smije podcijeniti "moć klasnih i političkih protivnika socijalizma, samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti", ukoliko ne želi dovesti u pitanje "sve dosadašnje tekovine revolucije, socijalizma, samoupravljanja i bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije".⁴⁵

"Narastajuću opasnost građanske desnice, koju još uvijek prvenstveno svodimo na užu grupaciju intelektualne elite i njezinog podmlatka u nauci i kulturi, na univerzitetima, u novinarstvu i obrazovanju, moramo već sagledavati u kontekstu stapanja te nekadašnje 'ljevice', nacionalista, kleronacionalista i 'stare' dogmatsko-birokratske ljevice (staljinističko-informbirovske) u jedan širi blok desnice. Zbivanja u nekim drugim društvima pisaca, zatim oko nacrtu 'memoranduma' grupe akademika SANU, pozicija Ivana Supeka i grupe oko njega u hrvatskim prilikama, insistiranja i na građanskoj restauraciji i na specifično slovenskoj nacionalnoj homogenizaciji i nacionalnom pomirenju grupe oko 'Nove revije', dovoljno upućuju na tu tendenciju formiranja 'udružene opozicije', koja je u odnosu na socijalizam u našoj zemlji i na SKJ u cjelini desna".⁴⁶

Nakon rasprave dogovoreno je da radna skupina u sastavu: Stane Dolanc, Dušan Čkrebić i Stipe Šuvar na temelju pripremljenih materijala i rasprave na sjednici, izradi prijedlog ocjena i stavova o osnovnim karakteristikama političko-sigurnosnoga stanja u društvu, s posebnim osvrtom na djelovanje građanske desnice, koji će dva savezna predsjedništva suglasno ovjeriti na svojim sjednicama. Zaključeno je i da oba predsjedništva utvrde konkretne programe mjera i akcija, svoje zadatke i zadatke drugih tijela, "odnosno društvenih subjekata o idejnoj i političkoj borbi protiv građanske desnice i drugih anti-

43 HDA-CKSKH, D-SP-4278: Zapisnik sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 22. i 28. 10. 1986.

44 S. ŠUVAR, *Vrijeme iskušenja*, str. 377-378.

45 *Isto*, str. 317.

46 *Isto*, str. 351.

socijalističkih i antisamoupravnih snaga".⁴⁷ Za javnost je dano priopćenje koje je zbog najava odlučnih i oštih mjera SKJ i ostalih socijalističkih snaga protiv građanske desnice izazvalo popriličnu medijsku pozornost u zemlji i inozemstvu. Na Zapadu su uglavnom, i to s pravom, smatrali da je priopćenje izraz nastojanja da se zaustavi opozicija i ušutkaju kritičari.⁴⁸

Radna skupina pripremila je prijedlog dokumenta "Ocene i stavovi o osnovnim karakteristikama političko-bezbednosne situacije u društvu, sa posebnim osvrtom na aktivnost građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" o kojemu je raspravljano na sjednici Predsjedništva CK SKJ 7. studenoga 1986. Prijedlog dokumenta kritiziran je jer nije u potpunosti odrazio suštinu i neke bitne ocjene s rasprave na sjednici 22. i 28. listopada. U raspravi je naglašeno da desne i druge antisamoupravne i antisocijalističke snage nisu takve da bi mogle dovesti u pitanje osnovne tekovine revolucije i dostignuti stupanj socijalističkog razvoja "pa nema ni potrebe da se situacija toliko dramatiizuje, čime predlog dokumenata obiluje". Istaknuto je da ih ne treba ni podcijeniti i da borba protiv njih mora biti stalna i primjerena obimu i načinu djelovanja ovih snaga. Do 10. studenoga radna skupina stručnih službi dva predsjedništva trebala je doraditi prijedlog dokumenta, koji će razmotriti Radna skupina dva predsjedništva, da bi se konačno o tom tekstu na svojim sjednicama izjasnila predsjedništva Partije i države.⁴⁹

Prvo je Predsjedništvo CK SKJ 11. studenoga 1986. održalo sjednicu na kojoj je odlučeno da se "Ocijene i stavovi" nužno i žurno dorade i da se pročišćeni tekst odmah dostavi Predsjedništvu SFRJ za sjednicu zakazanu dan kasnije. O dokumentima "Zaključci Predsjedništva CK SKJ o djelovanju antisocijalističkih snaga i zadacima SK u njihovom razobličavanju, suzbijanju i onemogućavanju" i "Informaciji o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SK

---

47 HDA-CKSKH, D-SP-4278: Zapisnik sa zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ, održane 22. i 28. 10. 1986.

48 "Više odgovornosti i jedinstva", u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 30. 10. 1986., str. 2-3; HDA-CKSKH, 14. sjednica PCKSKJ od 4. 11. 1986: Stručna služba CKSKJ od 3. 11. 1986., Domaća i inostrana glasila o Saopštenju sa zajedničke sednice PRFRJ i PCKSKJ.

49 HDA-CKSKH, D-SP-4278: Beleška sa nastavka zajedničke sednice PSFRJ i PCKSKJ od 22. i 28. 10. 1986.

i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" nije se detaljno raspravljalo. Zaključeno je da je nužno donošenje i dokumenta Predsjedništva CK SKJ o tim pitanjima u obliku zaključaka, odnosno programa idejno-političke aktivnosti.⁵⁰ Dan kasnije i Predsjedništvo SFRJ razmotrilo je prijedlog "Ocjena i stavova" te ga usvojilo. Premda je ova vrsta dokumenata rađena tako da se dotaknu svi problemi u društvu težište je bilo na građanskoj desnici koja je prozvana da uz potporu drugih grupacija unutarnjeg neprijatelja i antikomunističkih krugova iz inozemstva "pokušava objediniti ideološki heterogene grupe i pojedince u zemlji". Zaključeno je da pojačano djelovanje neprijatelja može ugroziti ustavni poredak i integritet zemlje, "pogotovo što ekonomske teškoće i protivrečnosti sa kojima je suočeno naše društvo objektivno predstavljaju pogodno tle za razmah njihovog delovanja". Građanska je desnica prozvana da se uz ilegalna okupljanja i povezivanja, sve više koristi legalnim formama aktivnosti kroz razne odbore, komisije, tribine i druge oblike djelovanja, te da iz sfere sociologije, filozofije, ekonomije i kulture, prelazi i na društveno-politička pitanja.⁵¹

Na ruku građanskoj desnici išla su za režim neodgovorna istupanja nekih bivših visokih dužnosnika, koje se nastojalo angažirati ili koristiti za svoje djelovanje. Nacrt Memoranduma skupine akademika SANU spomenut je kao najsvježiji pokušaj iznošenja platforme djelovanja s pozicija velikosrpskog nacionalizma. Ta je ocjena otkrivala stvarnu podlogu i pobudu koja je uzbunila vrh Partije i države. Uz nepovoljno stanje na Kosovu, Memorandum je jedini konkretno navedeni pokazatelj institucionalnog djelovanja u državi dok je veći dio dokumenta pisan u uobičajenoj špranci partijskih ispraznica, uz konstataciju da je reakcija SKJ i njezinih transmisija na takve pojave nedovoljna i neadekvatna, jer se često prema "idejnim protivnicima socijalističkog samoupravljanja" odnose "tolerantno, pasivno i liberalistički". Naglašeno je da je pojačano djelovanje građanske desnice sastavni dio šire antikomunističke ofenzive reakcionarnih snaga na međunarodnom planu usmjerene "protiv socijalizma i naprednih partija i pokreta". Sastavni dio te ofenzive bilo je propagiranje mladoj

---

50 HDA-CKSKH, D-SP-4274: Zapisnik sa 15. sednice PCKSKJ, održane 11. 11. 1986.

51 HDA-CKSKH, D-SP-4291: Ocene i stavovi PSFRJ i PCKSKJ od 12. 11. 1986. o osnovnim karakteristikama političko-bezbednosne situacije u zemlji sa posebnim osvrtom na aktivnost građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga.

generaciji tuđeg sustava vrijednosti preko filma, televizije, izdavačke djelatnosti, sporta, glazbe, video-kaseta i na druge načine. Dva su predsjedništva najavila poduzimanje konkretnih programa i zadataka što trebaju učiniti i druga tijela. Smatrali su i da treba ocijeniti i smislenost određenih izmjena i dopuna u zakonskom reguliranju izdavačke, informativne i filmske djelatnosti, udruživanju građana i slično. Odlučeno je da se s ocjenama i stajalištima dva predsjedništva upoznaju odgovarajuća tijela na razini federacije, te državna i partijska rukovodstva do razine općine.

"Svi ti organi dužni su da razrade svoje neposredne zadatke kako bi se obezbudila jedinstvena i sveobuhvatna aktivnost u čitavoj zemlji na otklanjanju uzroka i posljedica sadašnjeg nepovoljnog stanja u poboljšavanju i stabilizovanju političko-bezbednosne situacije".⁵²

Na sjednici Predsjedništva CK SKJ 18. studenoga 1986. zaključeno je da se "Informaciji o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SK i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" popravi na temelju rasprave na sjednici i zajedno s "Ocjenama i stavovima" dva predsjedništva dostavi članovima CK za 4. sjednicu. Ranije osnovana radna skupina za pripremu tih dokumenata proširena je i radila je u sastavu: Stipe Šuvar, Ivan Brigić, Radiša Gačić, Boško Krunić, Franc Šetinc, Kolë Shiroka, Marko Lolić i Boris Mužević. Njezin zadatak bio je da prijedlog dokumenta "Neposredni zadaci Predsjedništva CK SKJ i drugih organa i organizacija SKJ u idejnoj borbi i idejno-političkoj aktivnosti na suzbijanju djelovanja građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" pripremi do 21. studenoga, kako bi se mogao usvojiti na sjednici Predsjedništva CK SKJ 25. studenoga.⁵³

Potom je Predsjedništvo SFRJ na sjednici 19. studenoga utvrdilo mjere i akcije državnih tijela čija je svrha bila spriječiti djelovanje građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga. Te su mjere bile dvosmislene i nedorečene jer su s jedne strane zagovarale primjenu svih zakonskih mjera, dok je s druge strane traženo da se vodi računa da ne izazovu nepovoljne političke posljedice pri čemu se mislilo

---

52 *Isto.*

53 HDA-CKSKH, 18. sjednica PCKSKJ od 9. 12. 1986.: Zapisnik sa 16. sednice PCKSKJ od 18. 11. 1986.

na reakcije iz inozemstva.⁵⁴ Na sjednici 25. studenoga Predsjedništvo je uz primjedbe i prijedloge usvojilo "Zaključke" s kojima su članovi CK SKJ upoznati tijekom svoje 4. sjednice održane dan kasnije. "Zaključci" su zajedno s "Ocjenama i stavovima" dva predsjedništva dostavljeni svim sastavnicama SKJ do razine općinskih komiteta kako bi se na temelju njih utvrdili i razradili neposredni zadatci u idejnoj borbi i idejno-političkoj aktivnosti na sprječavanju djelovanja građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga. Zaključeno je i da se "Informacija o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga" dostavi svim organizacijama SKJ kako bi se članstvo upoznalo sa stanjem i potaklo na širu i konkretnu idejno-političku akciju u svim organizacijama i organima SKJ. Na taj se način željelo doprinijeti "sadržajnijoj pripremi" sjednice CK SKJ o idejnim kretanjima u društvu i zadatcima SKJ koja je planirana za veljaču 1987.⁵⁵

Na 4. sjednici CK SKJ 26. studenoga 1986. tri dokumenta o građanskoj desnici izazvala su poveću pozornost. O njima je raspravljano na zatvorenom dijelu sjednice na kojoj su prihvaćeni, premda je bilo primjedbi na neke formulacije u "Ocjenama i stavovima" dva predsjedništva.⁵⁶ Po hijerarhijskoj crti ta su dva predsjedništva prosljedila dokumente diljem države, što znači da su s njima upoznati svi relevantni čimbenici po partijskoj i upravnoj pripadnosti do najniže razine, tj. do mjesne zajednice i osnove organizacije SKJ.

S Memorandumom SANU kategorija građanske desnice u potpunosti je dovedena u pitanje jer je u prvi plan srpske kritičke inteligencije izbila problematika nacionalnog umjesto građanskih sloboda. Ubrzo je objavljen i tematski, 57. broj *Nove revije* s člancima o slovenskom nacionalnom programu pa je ta kategorija i u slučaju slovenskih desničara dovedena u pitanje.⁵⁷ To je bilo jasno i dijelu ideološkoga sek-

---

54 HDA-PSRH, kut. 187: PSFRJ, Mere i akcije državnih organa na sprečavanju i onemogućavanju delovanja građanske desnice i drugih antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, DT br. 425 od 21. 11. 1986.

55 HDA-CKSKH, 18. sjednica PCKSKJ od 9. 12. 1986.: Beleška sa nastavka 16. sednice PCKSKJ od 18. 11. 1986.

56 HDA-CKSKH, D-19891: Zapisnik sa Četvrte sednice CKSKJ, održane 26. 11. 1986.; HR-HDA-1220, D-19891: Neautorizovane magnetofonske beleške sa IV sednice CKSKJ, održane 26. 11. 1986.

57 P. RISTANOVIĆ, *Iluzija moći*, str. 210-213.

tora Partije što je došlo do izražaja u pripremama 7. sjednice CK SKJ, tj. ideološkom plenumu koji je održan u drugoj polovici travnja 1987. u čijoj je pripremi problematika građanske desnice dobila značajno mjesto. Na sjednici Komisije CK SKJ za idejni i teorijski rad 4. ožujka 1987. bilo je i razmišljanja koja se mogu smatrati pokušajem raščišćavanja pojmovnih nedoumica kako bi Partija znala "protiv čega se jasno i precizno bori". Kao konkretan primjer uzet je pojam građanske desnice za koji je smatrano da bi u analizu kao njegov korelat trebalo "uvesti i pojam partijske desnice". Razmišljanje je bilo odraz shvaćanja da je postojanje desnice u Partiji,

"dobrim delom, omogućilo gotovo proces legalizacije ove građanske desnice u društvu, bilo pasivnim odnosom prema njoj bilo negde izravnim podsticanjem ili nekim vrstama prećutnih konsenzusa. Desnica je po svojoj prirodi autoritarna. Sve njene koncepcije su nesumnjivo autoritarne i vrlo je pogrešno pojmovno dovoditi u vezu sa nekakvim pojmom liberalizma i demokratizma. Desnica nije to. Međutim, oslobađajući se tog balasta autoritarne ideologije, mi ujedno moramo dahnuti punim demokratskim plućima i u Savezu komunista i u društvu".⁵⁸

Za sjednicu je pripremljena "Informacija o toku i rezultatima rasprave i aktivnosti osnovnih organizacija i organa SK povodom Informacije i Zaključaka Predsjedništva CK SKJ o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga, te o raspravama u organima SK o aktuelnim idejnim kretanjima u društvu i zadacima SK". Informacija je sačinjena na temelju izvješća glavnih organizacijskih sastavnica SKJ i predstavlja relevantno viđenje problema. A problem je bio već u definiciji građanske desnice koji nije smatran dovoljno jasnim. U svezi vrijednosti za koje se zalagala građanska desnica ponovljena su ustaljena stajališta partijskoga vrha da se radi o snagama koje žele kapitalizam i višestranačje a samim time imaju izravno neprijateljsko stajalište prema socijalističkoj revoluciji i samoupravnom društvu. Održiv je bio i zaključak da građanska desnica nije našla uporište u radničkoj klasi i mladoj generaciji, kao ni u Partiji i drugim organiziranim snagama, ali da predstavlja veliku opasnost za društvo i njegov prosperitet. Bilo je i zahtjeva da Partija izravno i javno prozove skupine i pojedince na poziciji građanske desnice i da se "prema njima, pored jasnog idejno-političkog razračuna, po potrebi

---

58 HDA-CKSKH, 30. sjednica PCKSKJ od 17. 3. 1987.: Informacija sa treće sjednice Komisije CKSKJ za idejni i teorijski rad, održane 4. 3. 1987.

preduzmu i raspoložive zakonske i druge društvene mere".⁵⁹ Šuvar je na sjednici održao uvodni referat i bio je vjerojatno dužnosnik koji je najviše govorio o građanskoj desnici o čemu je šira javnost upoznata objavom dijela tih govora 1988. u knjizi *Vrijeme iskušenja*.⁶⁰

U proljeće 1987. oko 400 osoba bilo je kategorizirano u građansku desnicu, tj. toliko ih je bilo u obradi SDB-a "po liniji građanske desnice i nacionalista, koji su sa njima najdirektnije povezani, uglavnom iz intelektualnih struktura".⁶¹ Od travnja do lipnja 1987. građanska desnica je po ocijeni SDB-a bila naročito agilna kroz relativno tiražan tisak, posebice omladinski: *Student, Mladina, Katedra, NON* [Nove omladinske novine, o.a. D.M.], članke u *Dugi* i drugim revijama. Pritisak je počeo objavom intervjua s Đilasom što je označeno njegovom rehabilitacijom, do izravnih napada na Tita, Dan mladosti, Službu državne sigurnosti, pojedine dužnosnike i odluke najviših tijela. Dodano je i izravno "obraćanje narodu" kroz razne tribine, poput one u Udruženju književnika Srbije o Kosovu, posebice o neprijateljskoj propagandi i članu 133. Kaznenoga zakona SFRJ, na kojoj su bili i desničari iz Zagreba, Ljubljane i Skopja u organizaciji Odbora za zaštitu čovjeka i okoline pri spomenutom Udruženju.

"Ovakvo okupljanje postaje svakodnevna, legalna tribina opozicije, na kojima se nalazi i preko 500 ljudi u proseku. Zapaljivi sadržaji izlaganja pojedinih govornika predstavljaju latentnu opasnost prerastanja u nekontrolisano mitingovanje neprijateljskog karaktera".⁶²

Ovo razdoblje obilježila je i učestala distribucija otvorenih pisama pojedinim dužnosnicima ili institucijama. Tada, u prvoj polovici 1987., u opticaju su bila pisma Vladimira Dedijera Petru Stamboliću, Vojislava Šešelja Hamdiji Pozdercu i Miodraga Bulatovića Fadilju Hodži. Veliku pozornost izazvalo je pismo, odnosno govor Vuka Draškovića na jednoj od književnih večeri u kojem je nastojao dokazati da je politika KPJ još od 1928., a posebice od Pete zemaljske konferen-

59 HDA-CKSKH, D-19904: Stručna služba CKSKJ od 14. 7. 1987., Informacija o toku i rezultatima rasprave i aktivnosti osnovnih organizacija i organa SK povodom Informacije i Zaključaka Predsedništva CKSKJ o osnovnim karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i o nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga, te o raspravama u organima SK o aktuelnim idejnim kretanjima u društvu i zadacima SK.

60 S. ŠUVAR, *Vrijeme iskušenja*, str. 215, 317, 321, 326, 334, 339, 341, 346-352, 367, 377-378, 445.

61 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1987.

62 *Isto*.

cije "bila antisrpska i podržavala albanski fašizam i nacionalizam u progonu srpskog i crnogorskog življa". Skup zagovornika "protesta savjesti" održan 15. svibnja 1987. u Ljubljani, bavio se i oslobađanjem služenja vojnog roka iz vjerskih, moralnih i političkih uvjerenja pri čemu su se organizatori pozivali na usvojene rezolucije Organizacije Ujedinjenih nacija, "koje po njima, obavezuju i Jugoslaviju, iako se uzdržala od glasanja". U isti koš strpana su, potpuno neprimjereno, javna okupljanja po ulicama i trgovima, usmjerena na borbu protiv šire primjene nuklearne energije (što je nesumnjivo potakao slučaj havarije nuklearne elektrane Černobil u Sovjetskom Savezu) i zaštitu čovjekove okoline što su prakticirali mirovnjaci i drugi alternativci iz Ljubljane, "nešto manje iz Zagreba i Beograda". SDB je smatrala da uvijek postoji mogućnost da takvi skupovi budu zloporabljivi za iznošenje neprijateljskih stavova i poruka. U neakvim "strategijskim" kategorijama ravnomjernog pristupa prema svim sredinama SDB je imala problema staviti u razinu srpskog Memorandum i slovenskih Priloga nešto iz Hrvatske, pa je rečeno da otvoreniji nastup hrvatskih nacionalista usmjeren na osobnu rehabilitaciju otvoreno podržavaju slovenski novorevijaši iz Ljubljane, ali i da imaju potporu za tiskanje svojih književnih dijela kod pojedinaca na Cetinju.⁶³

Prema ocjenama SDB-a u razdoblju od srpnja do rujna 1987. građanska je desnica nastojala okupiti sve protivnike samoupravnoga društva i stvoriti takozvanu udruženu opoziciju koja bi se suprotstavila SKJ i njezinim političkim i upravnim transmisijama što je bilo uobičajeno pretjerivanje. Mjere Službe u tom razdoblju bile su usmjerene na praćenje i sprječavanje pretenzija D. Čosića, K. Čavoškog i M. Đilasa na tom planu. U SDB-u su smatrali da je desnica dijelom legalizirana i da se bavi krupnim političkim pitanjima, poput rasprave o promjeni Ustava SFRJ koja je bila u tijeku o čemu su priloge dali Čavoški i Spomenka Hribar. U svezi međusobna povezivanja tvrđeno je da slovenski i srpski desničari nastoje ostaviti otvoren prostor za "demokratski dijalog" i prevladati nesporazume nakon objave Memoranduma i *Nove revije* s Prilozima za slovenski nacionalni program. U tom kontekstu održana je zajednička rasprava srpskog i slovenskog PEN kluba na temu "Srbi i Slovenci" u kojoj je sudjelovalo i desetak poznatih pripadnika desnice i nacionalista koji su bili u prioritetnoj obradi SDB-a. Rasprava je bila u osnovi na

---

63 *Isto.*

smjeru sa sastanka skupine novorevijaša s Ćosićem, Markovićem i Tadićem u studenom 1985. u Ljubljani. Sličnu svrhu imala je i serija članaka Tarasa Kermaunera u Ljubljanskom dnevniku u vidu "pisma srpskom prijatelju" koja su izazvala i gruba revanšistička reagiranja i širu polemiku u medijima, što je dobilo mjesto i na skupu srpskog i slovenskog PEN-a. U tom je razdoblju skupina oko *Mladine* i *Nove revije* sustavno napadala JNA pa je protiv novinara Viktora Blažiča zbog članka u *Novoj reviji* pokrenut kazneni postupak, a u ljeto 1987. Okružni sud u Beogradu zabranio je i dvije knjige V. Šešelja zbog neprihvatljivog sadržaja.⁶⁴

O građanskoj desnici bilo je riječi i na proširenoj sjednici Predsjedništva CK SKJ 7. rujna 1987. koja je održana u jeku afere *Agrokomerc* i ubojstva četiri vojnika JNA u Paraćinu. Tada je utjecaj nekih medija mimo ustaljenih ograničenja bio vrlo jak, pa su ih iz Partije optuživali za pretenzije da postanu politički čimbenik koji će odlučujuće utjecati na vođenje politike. U Partiji su smatrali da su se pomakle i izmiješale granice između medija koji su djelovali s pozicija SKJ i onih u kojima su u dužem razdoblju plasirani stavovi i poruke opozicije, građanske desnice i antikomunističkih snaga. Traženo je poduzimanje žurnih mjera kako bi se sredilo stanje u medijima i u svim drugim sredstvima komuniciranja koja su utjecala na javno mnijenje. Nužnim se smatralo postavljanje odgovornosti ne samo izdavačkih savjeta i uređivačkih odbora nego i republičkih i pokrajinskih rukovodstava za pisanje javnih glasila, kako bi se spriječio utjecaj građanske desnice, nacionalista i dogmata u jednom broju redakcija.⁶⁵

Predsjedništvo SFRJ je na dvije sjednice (prva 23. rujna, a druga 7. listopada 1987.) političko-sigurnosno stanje u državi ocijenilo vrlo teškim, upozoravajući da "nepovoljna kretanja u društvu prete da izmaknu kontroli organizovanih socijalističkih snaga i, ukoliko se ne zaustave, mogu da ugroze dalji razvoj zemlje kao socijalističke, nezavisne, samoupravne i ravnopravne federativne zajednice". Kao jedan od remetilačkih čimbenika građanska je desnica prozvana da

64 Riječ je o knjigama *Disidentski spomenar i Demokratija i dogma*. HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1987.; SRĐAN CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića*, 3. *Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2013., str. 468.

65 HDA-CKSKH, 48. sjednica PCKSKJ od 8. 9. 1987.: Rezime sa 48. sednice PCKSKJ - o nekim aktuelnim pitanjima političke situacije u zemlji.

u sprezi s nacionalistima sve otvorenije poziva na podrivanje i rušenje režima. Među mjerama koje je Predsjedništvo tražilo bilo je i odlučno idejno-političko sprječavanje njezina djelovanja.⁶⁶

Na temelju obveza i zadataka koje je dalo državno i partijsko predsjedništvo SDB je već prije napravila svoj akcioni program za sprječavanje djelovanja građanske desnice. Ona je izdvojila 183 osobe prema kojima je planirala određene mjere čija je svrha bila sprječavanje i prekid njihova djelovanja.⁶⁷ Usprkos angažiranju SDB-a u zadnjem kvartalu 1987. djelovanje građanske desnice se i dalje nastavilo, s tim da je u nekim sredinama štoviše bilo u "eskalaciji sa sve izrazitijom nacionalističkom platformom i sve većom nazočnošću u javnosti". Nekoliko desničara bilo je u inozemstvu, a u SDB-u su posebno naglasili Đilasov komentar s Pariškoga foruma da je Jugoslavija zemlja "bespravlja i mraka" koji je na istom mjestu osporio P. Matvejević a kasnije i u članku objavljen u tjedniku *Danas*.⁶⁸

Početak 1988. Odbor za obranu slobode misli i izražavanja ponudio je javnosti "Predlog za uspostavljanje stvarne ravnopravnosti naroda Jugoslavije" koji je za režim bio nacionalistički pamflet s pozivom na temeljitu izmjenu koncepcije jugoslavenske federacije. Na jednoj od tribina Udruženja književnika Srbije navodno su bili najglasniji građanski desničari koji su tražili promjenu političkoga sustava i osnivanje političkih stranaka. U Sloveniji je Društvo slovenskih pisaca, Sociološko društvo i Institut za sociologiju u Ljubljani zahtijevao promjenu političkoga sustava.⁶⁹

Godinu 1988. dijelom je obilježio i sukob JNA i njezinih kritičara iz Slovenije. Propitivanje uloge JNA počelo je nekoliko godina prije u omladinskom tisku i *Novoj reviji*, a dio kritičara je po tipologiji režima nesumnjivo pripadao građanskoj desnici.⁷⁰ Zbog napada na JNA i koncepciju ONO i DSZ Savezni savjet za zaštitu ustavnoga poretka je u ožujku 1988. konstatirao da se rasprave o "gorućim problemima

---

66 HDA-PSRH, kut. 188: Ocene i stavovi PSFRJ o aktualnoj političko-bezbednosnoj situaciji i merama i aktivnostima za njeno stabilizovanje, br. DT-443/6-5, od 16. 10. 1987.

67 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1987.

68 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1988.

69 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1988.

70 DAVOR MARIJAN, "Armija i Slovenija 1984.-1991. godine", u: *Dileme*, 5, Marijbor, 2021., str. 44-50.

ma društva, umesto u okviru društveno-političkih organizacija", sve više "vode u udruženjima književnika, filozofa, sociologa i pravnika i u delu sredstava javnog informisanja, koja su van uticaja organizovanih socijalističkih snaga. Na nekim od ovih mesta osnovni ton daju grupe istomišljenika iz redova građanske desnice i nacionalista". Građanska je desnica prozvana da u sprezi s inozemnim čimbenicima pokušava u javnosti stvoriti klimu protiv primjene represivnih mjera protiv verbalnoga delikta. Priznato je i da je loše iskustvo s nekim procesima, šestorice nesumnjivo, utjecalo na kolebanje i nerad pravosudnih tijela.⁷¹ Protiv građanske desnice SDB je tada vodila savezne akcije *Apel* i *Toranj*.⁷² Učinak se nije vidio jer se režim više nije usuđivao poduzeti "administrativne mjere", a upozorenja SDB-a pojedincima, kao primjerice književnicima Vuku Draškoviću i Danku Popoviću, te Milovanu Đilasu nisu utjecala na njihovo ponašanje.⁷³

U drugom kvartalu i ljetu 1988. najveći politički potres bio je zahtjev Odbora za obranu slobode misli i izražavanja u Srbiji za preispitivanjem imena i djela J. B. Tita, te uhićenje Janeza Janše, Davida Tasića i Ivana Borštnera u Sloveniji zbog posjedovanja strogo povjerljiva dokumenta o djelovanju JNA u izvanrednim prilikama. Iz njihova uhićenja, koji je inicirala JNA i slovenska Služba sigurnosti, nastao je u srpnju proces protiv četvorice kada je s njima na optuženičku klupu stavljen i Franci Zavrl, urednik *Mladine*. Proces je bio politički promašaj jer je izazvao široku potporu Janši i ostalima, ali i snažan zazor prema JNA koja je često bila tema *Nove revije* i *Mladine*. Reakcije protiv JNA najvećim su dijelom pripisane djelovanju građanske desnice.⁷⁴

Potkraj 1988. i početkom 1989. u Sloveniji je počelo osnivanje političkih stranaka u okviru Socijalističkoga saveza u čemu je prednjačila građanska desnica. U pitanju je bio Slovenački demokratski savez i

---

71 HDA-PSRH, kut. 188: Ocene i stavovi PSFRJ o povećanoj ugroženosti ustavnog poretka i bezbednosti zemlje, DT br. 137, od 31. 3. 1988.

72 HDA-SDS, 4-0-101: *Bezbednosne ocene*, br. 3/1988.; HDA-SDS, 4-0-101: *Bezbednosne ocene*, br. 4/1988.

73 HDA-SDS, 4-3-1, predmet 3: SDB SSUP, Specijalna informacija, str. pov. br. 156, od 25. 2. 1988.

74 HDA-SDS, 4-0-100: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1988.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1988.; HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 4/1988.; JANEZ JANŠA, *Pomaci. Nastajanje i obrana slovenske države 1988-1992*, Mladinska knjiga, Zagreb, 1992., str. 9-20.

Slovenački socijaldemokratski savez za koje je rečeno da djelovanje u krugu Socijalističkog saveza smatraju privremenim i nametnutim rješenjem. U prvim mjesecima 1989. i u Hrvatskoj je počelo osnivanje političkih stranaka i udruženja. Prema klasifikaciji SDB-a nacionalisti: Franjo Tuđman, Drago Stipac, Marko Veselica, Hrvoje Šošić, Vladimir Šeks i drugi pokrenuli su inicijativu za osnivanje Hrvatske demokratske zajednice, a nasuprot njih, odnosno na distanci Slavko Goldstein i Vlado Gotovac zagovarali su osnivanje Hrvatskog socijalno-liberalnog saveza. Treća opcija bilo je Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI) koje nije zamišljeno kao stranka, a nositelji ovoga projekta bili su sveučilišni profesori iz Zagreba: P. Matvejević, Žarko Puhovski i Branko Horvat s istomišljenicima iz Beograda, Sarajeva i Ljubljane. U Beogradu su podružnicu trebali voditi građanski desničari na čelu s Nebojšom Popovim i Vesnom Pešić. UJDI je bio prvo udruženje za koje je postojao interes da se njegove podružnice osnuju u nekoliko republika. U Makedoniji je pak registrirano djelovanje Odbora za zaštitu ljudskih prava, a u tom smislu djelovali su i građanski desničari u Srbiji i Vojvodini. U Zagrebu i Splitu pokrenuta je i inicijativa za osnivanje Radikalnog udruženja za Sjedinjene europske države na poticaj članova Radikalne stranke Italije, među kojima su bili i članovi mirovne skupine *Svarun* iz Zagreba i pojedinci iz Italije. Djelovanje osoba koje su etiketirane kao građanski desničari u ovom je razdoblju obilježeno zbivanjem na Kosovu. Na inicijativu Pavluška Imširevića, jednog od optuženih u slučaju šestorice anarholiberala, skupina građanskih desničara iz Beograda osudila je zavođenje izvanrednih mjera, smatrajući da Srbi i Crnogorci nisu ugroženi u Pokrajini, kao i da su s promjenama Ustava SR Srbije uskraćena prava Albancima i da nacionalistička euforija u Srbiji ugrožava cijelu Jugoslaviju.⁷⁵

U drugom kvartalu 1989. najviše pozornosti zaslužuju informacije da se i u BiH pokušavaju osnovati podružnice UJDI-a, ali i političkih organizacija po uzoru na zapadne republike, kao i da neki pojedinci iz građanske desnice kontaktiraju s osobama iz Hrvatske i Slovenije. Indikativnim su smatrani naglašeni napadi na službe sigurnosti SFRJ i zahtjevi za propitivanjem njihova rada zbog kršenja ljudskih prava. Proces četvorici i suđenje islamistima u BiH 1983. godine koji

---

75 HDA-SDS, 4-0-101: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 1/1989.; HDA-SDS, 4-0-102: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 2/1989.

su tretirani kao muslimanski nacionalisti navođeni su kao nezakoniti procesi, kao i nekoliko pojedinačnih procesa koji su vođeni ili su bili u tijeku, poput slučajeva: Franje Tuđmana, Jevrema Brkovića, Marka Veselice, Sime Dubajića, Vuka Draškovića, Miroslava Šolevića i drugih.⁷⁶ U tom su razdoblju sukobi između nekoliko republika i njihovih partijskih elita, prvenstveno između Srbije i Slovenije, a od ljeta i između Srbije i Hrvatske, bili glavni izvor političke nestabilnosti Jugoslavije.⁷⁷ Kategorija građanske desnice izgubila je smisao, ako ga je ikada i imala.

Zaključak

Kategorija građanske desnice uvedena je 1984. godine u postojeći katalog unutarnjih neprijatelja jugoslavenskoga komunističkog režima. Izravan povod za njezino uvođenje bila je procjena da se intelektualna opozicija i neprijatelji diljem Jugoslavije međusobno povezuju kako bi postigli partnersku poziciju spram Saveza komunista. Procjena je bila neutemeljena, intelektualna opozicija, na stranu to kako je definiramo (disidenti, kritička inteligencija i sl.), nije imala velik utjecaj niti se uspjela institucionalno organizirati. Bila je ograničena na intelektualne revije i časopise koji su sami po sebi imali male naklade i skroman utjecaj koji se mogao mjeriti brojkama od nekoliko stotina zainteresiranih osoba. S obzirom da SFRJ više ne postoji, možemo sa sigurnošću reći da je nisu srušili unutarnji neprijatelji, uključujući i one iz građanske desnice, nego partijske strukture na pozicijama moći u dijelu republika nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine. Sukladno tome, građanskoj desnici treba prići kao pojavi poticajnoj za istraživanje intelektualne povijesti u neslobodnom društvu posljednjih godina socijalizma koja je zbog potreba režima tako nazvana. Najviše "koristi" od nove vrste neprijatelja imali su nacionalisti od kojih je znatan dio prebačen u kategoriju građanske desnice što je posljedično značilo nešto blaži tretman jer je optužba za nacionalizam bila najoštrija kvalifikacija režima u 1980-ima, posebice u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. I u ovom slučaju nužan je oprez, pojam nacionalista iznimno je raširen i dobro nejasan. Jugoslavenske društvene i humanističke znanosti nisu dale iole oz-

---

76 HDA-SDS, 4-0-102: SDB SSUP, *Bezbednosne ocene*, br. 3/1989.

77 DAVOR MARIJAN, *Hrvatska 1989.-1992. Rađanje države*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017., str. 114-119.

biljan doprinos teoriji nacionalizma, pa je ta kvalifikacija prečesto bila samo etiketiranje kojim se prozvanima tovario na leđa još jedan grijeh više. Ovakvo zapažanje može okrenuti na zaključak da je od nove kategorije unutarnjega neprijatelja najviše koristi imao srpski i slovenski nacionalizam. Značajan dio, usudim se reći većina, građanskih desničara iz sredine 1980-ih već su 1989. godine bili na pozicijama koje su bile nesumnjivo nacionalističke.